

ՄԵԼԻՈՍԱՅԻՆԱՆ
ՅԱՄԵՆ

ԲԱՇԽԱՅԻՆԱՆ ՄԵՆ
ՕՐԻՃ ԵՄԵՆԱՆ ՅԱՄԵՆ
ԲԱՇԽԱՅԻՆԱՆ ՅԱՄԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

«Վիկտորիա» միգրացային բարեգործական հիմնադրամի նպատակն է շարունակել հանրությանը հիշեցնելու բնական աղետների, քաղաքական, պատերազմական և այլ ջնջումների հանդեպ պաշտպանության համահարկության մշակութային հոշոտության պահպանության և ուսումնասիրության կարևորության մասին: Մենք կարծում ենք, որ մշակութային արժեքների պահպանության գործում չպետք է լինեն ցամաքային և ազգային սահմաններ, քանի որ միմյանց հանրությունականությունը և կրոնների ու մշակութային միջև փոխադարձ հարգանքն են խաղաղության և միգրացային կայունության գրավական:

Հիմնադրամի նախաձեռնությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությունն ու հանրահայտումը: Հարկապես ուշադրություն է դարձվում այն բնագավառներին, որոնք նախկինում ինչ-ինչ պարզապես ուշադրությունից դուրս էին մնացել, որոնց թվում է նաև որոնասկարչությունը:

Հիմնադրամի նպատակն է գաղափարը ձևել է 2017 թ., Դավիթյան, Մուրթ Նիկողոսյան Արևելագործի որոնասկարչի ներշնչմամբ: 2018 թ. հիմնադրամի միջոցով կազմակերպվեց «Դավիթյան, Վերածնունդ հրաշալիք» գրքի շնորհիվ հրապարակությունը, որին հաջորդեցին նրա շնորհակալությունը Արեւիկաներում, Երևանում, Մոսկվայում և Միլանում: Միաժամանակ տեղի ունեցավ որոնասկարչության խնդիրներին նվիրված մասնագիտական ֆեմինարներ: Ծաղկանալով գործունեության այս ոլորտում, հիմնադրամի հովանավորում է «Հայկական որոնասկարչություն, գիտական հոգևածների և կոյություն ժողոված» գրքի հրապարակությունը, որտեղ առաջին անգամ, գրեթե ամբողջական ընդգրկված, ներկայացվում է հայկական որոնասկարչությունը՝ հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը:

Գայանե Գեորգյան

«Վիկտորիա» միգրացային բարեգործական հիմնադրամի հիմնադիր և նախագահ

The “Victoria” International Charitable foundation was created so as to remind the general public of the importance of preserving and studying the world’s historical and cultural heritage that is exposed to natural, political, military or other dangers. We are convinced that there should be no territorial and national boundaries for the preservation of cultural values, since only tolerance and mutual respect among various religions and cultures are the basis of peace and international stability.

The preservation and awareness-raising of the Armenian cultural heritage have an important place among the Foundation's initiatives. Particular attention is paid to those spheres which were previously more or less ignored for some reason, including wall painting.

The idea of creating the Foundation was born in 2017 in Dadivank, inspired by the fresco of St. Nicholas the Wonderworker. In 2018, the Foundation published the book “Dadivank: A Reborn Wonder”, followed by presentations in Stepanakert, Yerevan, Moscow and Milan. At the same time, professional discussions on the issues of frescoes were held. Continuing this direction of activity, the Foundation sponsors the publication of the book “Armenian Frescoes. Collection of Scientific Articles and Materials”. In this book for the first time the Armenian wall painting, with almost complete coverage, is presented from ancient times to our days.

Gayane Georgyan

Founder and Director of “Victoria” International Charitable Foundation

“VICTORIA” INTERNATIONAL CHARITABLE FOUNDATION

ARMENIAN FRESCOES

Collection of scientific articles and materials

Compiled and edited by

Karen Matevosyan

Yerevan 2019

«ՎԻԿՏՈՐԻԱ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու

Կազմող և խմբագիր՝

Կարեն Մաթևոսյան

Երևան 2019

ՀՏԴ 75.05(479.25)

ԳՄԴ 85.14(5Հ)

Հ 253

**Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ**

Հայկական որմնանկարչություն

Հ 253 գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու/ Կազմող և խմբագիր՝ Կ. Մաթևոսյան
- Եր: 2019,- 400 էջ :

Ժողովածուն հայկական որմնանկարչությանը նվիրված առաջին ընդգրկուն հրատարակությունն է, որը պարունակում է հոդվածներ և նյութեր ինչպես հայտնի՝ ուսումնասիրված, այնպես էլ նորահայտ կամ սակավ հետազոտված բազմաթիվ որմնանկարների վերաբերյալ:

Նախատեսված է արվեստաբանների և հայ մշակույթով հետաքրքրվող ընթերցող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 75.05(479.25)

ԳՄԴ 85.14(5Հ)

ISBN 978-9939-0-3043-2

© Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են
Ժողովածուի հեղինակային իրավունքները վերապահված են կազմողին
և յուրաքանչյուր հոդվածի դեպքում՝ հեղինակին (2019)
© Տպագրության համար՝ «Վիկտորիա» հիմնադրամ, 2019

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՈՐՈՇ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հայ միջնադարյան որմնանկարչության վերաբերյալ ամբողջական ուսումնասիրության բացակայության պատճառով մի շարք որմնանկարներ ուշադրությունից դուրս են մնացել, հպանցիկ են հիշատակվել մասնագիտական գրականության մեջ կամ իսպառ անտեսվել են: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող որմնանկարներից մի քանիսի դեպքում հուշարձանների պետական ցանկում անգամ չի նշվում տեղում որմնանկարի գոյության փաստը: Դրա ակնառու օրինակներ են Արթիկի 5-րդ դարի Ս. Աստվածածին միանավ բազիլիկը, որի փոքր խորանում ցայժմ երևում են որմնանկարի հետքեր՝ լուսապսակով կերպարներով (նկ. 1), և նրանից հարավ գտնվող՝ 7-րդ դարի Ս. Գևորգ մեծադիր եկեղեցին, որի խորանի աջ կողմում պահպանվել է որմնանկարի մի հատված՝ ներկայացնելով հավանաբար առաքյալների պատկերների ստորին մասը¹ (նկ. 2):

Ճարտարապետ Արա Զարյանն ու նկարիչ-վերականգնող Քրիստին Լամուրեն 2017 թ. Մաստարայի 6-7-րդ դդ. եկեղեցում սվաղի շերտի տակից որմնանկարների նշանակալից հատվածներ բացեցին. մուտքից աջ՝ հարավային պատին հեծյալ սուրբ զինվոր (նկ. 3), հարավային խորանի արևելյան պատին հասակով մեկ կանգնած սրբերի պատկերների ստորին հատվածը, որի ներքևում ավելի ուշ գրված՝ 1033 թ. ներկագիր արձանագրություն կա (նկ. 4), և երկու կերպարներով (մեկի մոտ գրված է «ՍՈՒՐԲ ԳԱԲՐԻԷԼ Յ...») մեկ այլ պատկեր շինության հարավարևմտյան անկյունամասում (նկ. 5): Մաստարայի որմնանկարը ցայժմ անհայտ է եղել հայ արվեստի մասնագետներին և հանգամանալից ուսումնասիրության կարիք ունի²:

Արա Զարյանն ու Քրիստին Լամուրեն 2018 թ. վաղմիջնադարյան որմնանկարի հետքեր հայտնաբերեցին նաև Արթիկի մոտ գտնվող Նոր Կյանք գյուղի եկեղեցում: Վերը թվարկվածնե-

¹ Որմնանկարը հավանաբար ժամանակակից է կառույցին: Պահպանված հատվածի ներքևում ավելի ուշ շրջանում ներկագիր արձանագրություն է գրվել, որից այժմ ընթերցվում է հետևյալը. «Բազմամեղ քահանա եւ անարժան Մէն...» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. X, կազմեց **Ս. Բարխուդարյան**, Երևան, 2017, էջ 67): 2017-ին որմնանկարը մաքրվել և ամրացվել է Արա Զարյանի և Քրիստին Լամուրեի կողմից: Աշխատանքի մասին Ա. Զարյանը գրում է. «Արթիկի «մեծ» եկեղեցու որմնանկարի հատվածը պահպանվել է պատին քսված, 3-4մմ հաստության, կիրավազային սվաղին, որը հիմնականում պատին լավ ամրացված է մնացել: Դիտարկումները թույլ տվեցին ենթադրել, որ այն նախկինում երբեք չի մաքրվել կամ վերականգնվել...: Այն մաքրել ենք թորած ջրի ու հանքային թեթև լուծույթի բամբակյա թրջոցներով: Մաքրելուց հետո պատկերը հստակ պարզվեց և ի հայտ եկան շարանով դասավորված երեք սրբապատկերների՝ գոտկատեղից ներքև պահպանված մարմինների պատկերները: Ետնախորքը եղել է մուգ, սրբերի երկար զգեստների տակից լավ երևում են նրանց բոքիկ կարմիր ոտքերը, մատների մանրամասները: Զգեստների բազմագույն գծագրությունը շատ նուրբ ու հստակ է, ծալքերի ելևէջները, ծուփերը նկարված են մեծ վարպետությամբ... Որմնանկարի նկարչական հորինվածքը եզրագծվել է կարմիր շրջանակով» («Ազգ», օրաթերթ - Մշակույթ #6, 15-02-2019):

² Որմնանկարներին անդրադարձել է Աշոտ Մանուչարյանը նորերս հրատարակած գրքում (**Ա. Մանուչարյան**, Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցի, Երևան, 2019, էջ 6-9):

Նկ. 6 Տեկորի տաճարի խորանը (սնկ. Թորոս Թորամանյանի, ՀՊԹ, Ն 1000, «Հայկական գանձարան» կայքից):

վող մի հազվագյուտ լուսանկար ներկայացնում է Տեկորի տաճարի (5-րդ դ.) խորանի հատվածը, որտեղ երևում են սվաղի բավական մեծ հատվածներ (նկ. 6):

Ստորև ներկայացնում ենք մասնագետների ուշադրությունից դուրս մնացած կամ մակերեսորեն հիշատակված միջնադարյան հայկական որմնանկարներից մի քանիսին վերաբերող փաստագրական բնույթի տվյալներ և լուսանկարներ՝ համառոտ վերլուծությամբ, որոնք, կարծում ենք, օգտակար կլինեն այդ հուշարձանների հետագա համակողմանի ուսումնասիրության համար:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԸ

Անիի մերձակա՝ Բագրատունի թագավորների դամբարանավայր Հոռոմոսի վանքը բաղկացած է կառույցների երկու հիմնական խմբից: Հնագույնը գտնվում է լայնեզր ձորի ներքևի մասում՝ Ախուրյան գետի ոլորանի դիմացի փոքրիկ բարձունքի վրա: Այն կազմված է իրար հաջորդող երկու եկեղեցիներից և մեկ մատուռից, որի հարավարևմտյան կողմում գտնվել է 961 թ. Անին մայրաքաղաք հռչակած Աշոտ Գ Ողորմածի գերեզմանը: Եկեղեցիների արևմտյան մուտքերը բացվում են դեպի գետը: Առաջինը վանքի ցայտմ պահպանված հնագույն եկեղեցին է՝ պայմանականորեն Ս. Մինաս, բայց հավանաբար սկզբնապես Ս. Հովհաննես կոչված³, երկրորդը Գագիկ Ա-ի (989-1018) 1013 թվականից հետո կառուցած Ս. Գևորգն է, որի արձանագրության մեջ նա սուրբ Գևորգի բարեխոսությունն է հայցում Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ժամանակ: Հենց այս եկեղեցու խորանում և հարակից պատերին են պահպանվել որմնանկարի մնացորդները (նկ. 7):

Հոռոմոսի Ս. Գևորգի որմնանկարի մասին 19-րդ դարի վերջերին վերաբերող հակիրճ վկայություն ունի Թորոս Թորամանյանը. «Այս եկեղեցին ի ներքուստ ներկված և նկարազարդված է, խորանի կիսագմբեթի մեջ նկարված է մեծադիր Քրիստոսի պատկեր»⁴: Հաջորդ անդրադարձը կատարել է Ժան Միշել Թիերին 1964-ին վանք կատարած այցից հետո, Հոռոմոսի վանքին նվիրված գրքում: Նա նշում է, որ խորանում պահպանվել է 10-11-րդ դդ. բյուզանդական եպիսկոպոսական հանդերձով երկու կերպարի պատկեր (հրապարակում է նաև լուսանկարը),

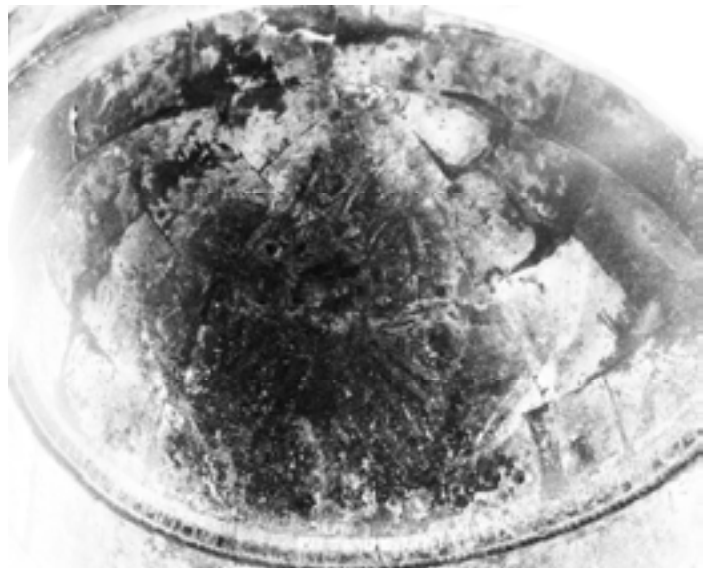
³ Կ. Մաթևոսեան, Հոռոմոսի վանքի հնագույն եկեղեցու անուան շուրջ, «Հանդես ամսօրեայ», 2013, էջ 311-326:

⁴ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխ. երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948, էջ 161:

ծեռքերի օրանտ դիրքով: Ըստ հեղինակի, թավ ուրվագծերով նկարված որմնանկարը քայքայվել է անձրևաջրերի ազդեցությամբ⁵:

Որմնանկարների թվագրման համար էական է այն, որ եկեղեցու ներսում՝ սվաղի վրա, կան նվիրատվական ներկագիր արձանագրություններ: Դրանցից մեկը՝ խորանին կից պատին, ժամանակին կարմիրով ներկված քանդակագարդ որմնախաչի մոտ, պատկանում է Արշարունիքի եպիսկոպոս Անանիային⁶, որը 11-րդ դ. 20-ական թթ. գործիչ է (վանքի հնագույն Ս. Հովհաննես եկեղեցում նա 1013 թ. արձանագրություն է թողել): Հատկանշական է, որ արձանագրության սկզբնամասում՝ սվաղի վրա, շրջանագծի մեջ առնված երկու վեցթևյա աստղեր են նկարված կարմիր ներկով (նկ. 8): Այս հանգամանքները խոսում են այն մասին, որ բուն որմնանկարներն էլ ստեղծվել են նույն ժամանակաշրջանում՝ առնվազն 11-րդ դարի 20-ական թվականներին:

Որմնանկարի վերաբերյալ կարելի է ավելացնել հետևյալը. սվաղի շերտը բավականին բարակ է, որով տարբերվում է 13-րդ դ. որմնանկարների սվաղից⁷: Խորանի գմբեթարդում գահակալ Քրիստոսը պատկերված է փառքի պսակի (մանդոռայի) մեջ (նկ. 9): Բուն պատկերը կարծես սևացած է, ծածկված մրի շերտով (հնարավոր է, որ ինչ-որ ժամանակ ներսում կրակ են վառել կամ հրդեհի հետևանք է): Գմբեթարդից ներքև, խորանի կենտրոնում բացվող լուսամուտի ուղղանկյուն շրջանակը զարդանկարված է եղել, որի մի հատվածը տեսանելի է վերին երիզին: Պատուհանի երկու կողմերում երևում են հասակով մեկ պատկերված կերպարների կարմիրով գծված հագուստների և որոշ մասերում՝ գլխի և լուսապսակի ուրվագծերը: Դա հատկապես նկատելի է աջակողմյան չորս կերպարներից առաջինի և չորրորդի դեպքում (վերջինս խորանի եզրի որմնամույթի վրա է): Ժ. Մ. Թիերիի հրապարակած լուսանկարի երկու կերպարները (նկ. 10) պատուհանի ձախակողմյան մասից են, որ այժմ դարձել են գրեթե աննշմարելի: Ըստ պատկերագրության, այս կերպարները ներկայացնում են եպիսկոպոսական հանդերձով եկեղեցու Հայրապետներին:

Նկ. 9 Հոռոմոսի Ս. Գևորգի գմբեթարդի որմնանկարը (լսնկ. Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):

ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ ՏՈՀՄԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆ ԱՆԻՈՒՄ

Անի քաղաքի մշակութային ժառանգության մեջ որոշակի տեղ է գրավում որմնանկարչությունը: Դեռևս 19-րդ դ. վերջերից քաղաքում ռուսական կայսերական ակադեմիայի՝ Ն. Մառի գլխավորած հնագիտական արշավախմբի իրականացրած պեղումների ժամանակ որմնանկարչության հետքեր են հայտնաբերվել Անիի միջնաբերդում գտնվող պալատական համալիրում: Եթե

⁵ J. M. Thierry, *Le couvent arménien d'Horomos*, Louvain-Paris 1980, p. 78, planche 15.

⁶ Horomos monastery: Art and History (Edited by E. Vardanyan), Paris, 2015, p. 407.

⁷ Մենք տեղում եղել ենք 2013 թ. աշնանը, որպես «Անին համատեքստում» միջազգային աշխատաժողովի մասնակից:

նկատի ունենանք այն ճոխ որմնանկարների նկարագրությունը, որ թողել է պատմիչ Թովմա Ա-րծրունու շարունակողը՝ Աղթամար կղզում Գագիկ Արծրունի թագավորի պալատի մասին գրելիս (ցավոք այն չի պահպանվել), կարելի է ենթադրել, որ Անիում Բագրատունի թագավորները ոչ պակաս շքեղությամբ են զարդարել իրենց ապարանքը:

Նկ. 10 Հռոմոսի Ս. Գևորգ. եկեղեցու հայրեր (սնկ. Ժ. Մ. Թիերիի, 1964):

Սակայն Անիի որմնանկարչության մասին այժմ ստիպված ենք պատկերացում կազմել միայն մի քանի եկեղեցիներում մնացած որմնանկարներից, որոնցից գլխավորներն են Ս. Փրկիչը, Ս. Գրիգորը (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի եկեղեցի) և 1215 թ. անեցի մեծատուն Տիգրան Հոնենցի կառուցած Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին, որը հետագայում անցել է քաղաքի հայ քաղկեդոնական համայնքին և նկարազարդվել հավանաբար 1240-50-ական թթ.:

Անիում, սակայն, պահպանվել է նաև մի որմնանկարազարդ քարայր, որի վրա եղած ներկագիր արձանագրությունը վկայում է դրա՝ Տիգրան Հոնենցի ընտանիքին պատկանելու մասին: 1915 թ. Ն. Մառի հանձնարարությամբ Անիի հնագիտական արշավախմբի անդամ Դավիթ Ղիփշիձեն կատարել է քաղաքի հարակից ձորերի քարայրների ուսումնասիրությունը⁸: Դրանց

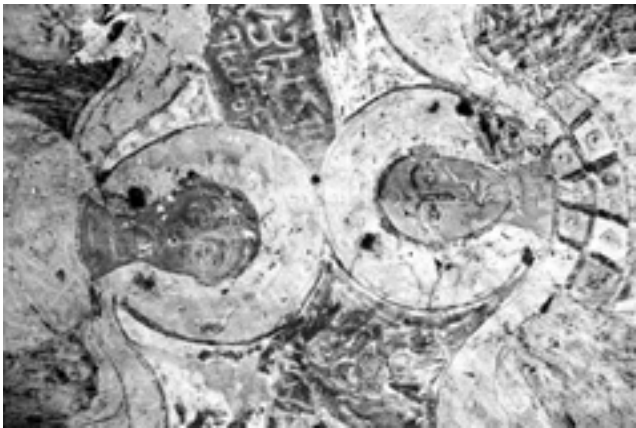
թվում էր նաև Ծաղկոցաձորում, Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու հանդիպակաց մասում գտնվող Տիգրան Հոնենցի ժայռափոր դամբարանը: Ըստ Դ. Ղիփշիձեի նկարագրության՝ այդ ժայռնափոր խորշի չափերն են՝ 4.30 x 4.10 x 2.33 մ, նախկինում դիմացի կողմում եղել է պատ և մուտք: Խորքում՝ խորանաձև փորվածքում պատկերված է Դեիսիսը (հունարեն «աղաչանք», երբեմն գրվում է Դեիսուս) կամ, ինչպես մեզանում ընդունված է ասել՝ Բարեխոսությունը, որը ներկայացնում է գահակալ Քրիստոսին, երկու կողմերում՝ Աստվածամորը և Հովհաննես Մկրտչին (նկ. 11)⁹: Լայն կամարի վրա, երկու կողմից ամբողջ հասակով, դիմահայաց պատկերված են Միքայել և Գաբրիել իրեշտակապետները: Ձեռքներին ունեն մեկական գունդ (սֆերա) կամ հայելի:

Հրեշտակների պատկերից ներքև, խորշի աջ կողմում, պահպանվել է արժեքավոր ներկագիր արձանագրություն, որն այժմ մեծ մասամբ եղծված է, սակայն բարեբախտաբար ժամանակին այն ամբողջովին վերծանել ու հրատարակել է Հ. Օրբելին: Վիմագրության դիվանի առաջին պրակում այն նկարագրվում է հետևյալ կերպ. «ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ ՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆ». Ներքուստ, արևմտյան պատի հյուսիսային անկյունում. արձանագրությունը գունաթափված դեղին

⁸ 1916-ին քարայրների ուսումնասիրության գործը ցավոք ընդհատվել է, բայց արշավախմբի մասնակիցներից Ն. Տոկարսկին, այնուամենայնիվ, որոշ աշխատանքներ կատարել է: Վաղամեռիկ Դ. Ղիփշիձեի և իր ուսումնասիրությունների համադրումով Ն. Տոկարսկին 1972 թ. հրատարակել է «Անիի քարայրները» (ռուսերեն) գիրքը (Դ. Ղիփշիձեի հեղինակությամբ և իր խմբագրությամբ ու ծանոթագրություններով. **Д. Кипшидзе**, Пещеры Ани, Ереван, 1972): Վերջին տարիներին Անիի այրերն ու ստորգետնյա ժայռափոր տարածքներն ուսումնասիրել են նաև թուրք հետազոտողները, տե՛ս **S. Yazici**, Secrets of Ani, Ankara, 2017.

⁹ Հայկական որմնանկարչության մեջ Դեիսիսի ավելի վաղ պատկեր ունենք Աղթամարի Ս. Խաչում (921 թ.): Նույն թեմայով որմնանկար առկա է Աշտարակի Կարմրավորում:

ներկով է, ծեփի վրա: Իսկ բուն արձանագրությունը հետևյալ բովանդակությունն ունի. «Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԶԱԻՐԱՅՈ ԵՒ ԲԱՐՁՐԱՅՈ Ի ՎԵՐԱ ԹՇՆԱՄԵԱՅ ԽԱԶԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՄԻՐՍՊԱ- ՍԱԼԱՐՆ ԸԶԶԱՔԱՐԻԱ ԵՒ ԶԻՒԱՆԷ ԶԵՂԱՅՐ ԻՒՐ, ԵՒ ԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ ՇՆՈՐՀԵԱ ԾԱՌԱԻՆ ՔՈՒՄ ՏԻԳՐԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴՈՅ ԻՒՐՈՅ. ԱՄԷՆ»¹⁰:

Նկ. 12 Անի, Տիգրան Հոնենցի դամբարան, Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետներ (լսնկ. Հրայր Բազեի, 2014):

Նկ. 13 Անի, Տիգրան Հոնենցի դամբարան, նետաձիգ (գծանկար Մ. Բրոսսեի, 1861):

Հայտնի է, որ Տիգրան Հոնենցը Անիի տերը հանդիսացող Զաքարե ամիրսպասալարի ստորականներից էր, մի շարք այլ արձանագրություններում նրան իր «պարոնն» է համարում և բարեգործություն կատարում հանուն Զաքարեի: Ազնվական ծագում չունեցող և քաղաքային խավից սերող Տիգրան Հոնենցը հավանաբար Անիում հարկային կապալառու էր, միաժամանակ վաշխառու, որի շնորհիվ շատ արագ հարստացավ: Տապանատան արձանագրության մեջ Զաքարեի անվան հիշատակությունը թույլ է տալիս որոշելու դրա, ուստի նաև որմնանկարի ստեղծման ժամանակը: Հայտնի է, որ Անին Շաղդադյան վերջին ամիրա Սուլթանի մահից հետո Զաքարյաններին է անցել 1198 թ. վերջերից, իսկ Զաքարե ամիրսպասալարը մահացել է 1212 թ.: Հետևաբար, Տիգրան Հոնենցի տապանատան որմնանկարը նկարվել ու նրա վրայի արձանագրությունը գրվել է հենց այս՝ 1198-1212 թվականների միջակայքում:

Դ. Ղիփշիձեն որմնանկարին շատ հակիրճ անդրադառնալով նշում է, որ այն նկարված է սվաղի հաստ շերտի վրա, գույները՝ սև (կամ ժամանակի ընթացքում սևացած սպիտակ), կարմիր, կապույտ, կանաչ և ոսկեգույն (դեղնավուն): Խորքում պատկերված է Դեիսիսը, իսկ կամարի վրա՝ աջից Միքայել և ձախից Գաբրիել հրեշտակապետներն են, որոնց գլուխի շուրջը եղած լուսապսակները վերին եզրերով հատվում են կամարի կենտրոնում (նկ. 12): Միքայել հրեշտակապետի աջ թևից վեր, երկու տողով գրված է՝ «(ՄԻ)ՔԱՅԵԼ ՀՐԱ/ԱՇՏԱԿԱՊԵՏՆ Ե», իսկ Գաբրիելի պատկերի նույն մասում, երեք տողով՝ «ԳԱԲՐԻԵԼ ՀՐ/ԱՇՏԱԿԱ/ՊԵՏՆ Ե»¹¹:

Հիմնական խորշից դեպի ձախ շարունակվող ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա նույնպես եղել են որմնանկարներ: Ժամանակին դրանցից մի հատվածի գծանկարը՝ նետաձիգ հեծյալի պատկերով, հրատարակել է Մ. Բրոսսեն¹², որի գրքից այն վերատպել է նաև Ղ. Ալիշանը (նկ.

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա. կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 68-69:

¹¹ Д. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 92: Հավանաբար հայերենի չիմացության պատճառով Դ. Ղիփշիձեն սխալ է արտագրել Գաբրիելի անունը, որի տառերը համարյա անընթեռնելի են: Նրա գրքում նշված է «ԳԱԲՐԼՈԳ» (չնայած ճիշտ է հասկացել, թե ում մասին է խոսքը): Այս գրությունները Հ. Օրբելու մոտ չկան:

¹² М. Brosset, *Les ruines d'Ani: capitale de l'Arménie sous les rois bagratides aux Xe et XIe siècles*, Saint Petersburg, 1861, Pl. XXXV.

13)¹³: Այն, ըստ ամենայնի, սուրբ զինվոր է, քանի որ գլխին լուսապսակ ունի:

Նետաձիգի դիմաց պատկերված է եղել չորքուտանի, որը, ինչպես գրում է Ղիփշիձեն, նկարիչ Ի. Սմիռնովի կարծիքով ջորի է, որի մասին ինքը կասկած է հայտնում¹⁴: Ղ. Ալիշանն այս պատկերի մոտ եղած գրությունն է վկայակոչում՝ «Ք(րիստո)ս Ա(ստուա)ծ ողորմեա Շուշանա աղախնո քո»¹⁵, որը Ղիփշիձեն չի տեսել (նշում է, որ իր ժամանակ գրությունը չկար):

Հեծյալի պատկերից ձախ կա մի սրածայր վերնամասով փորվածք-խորշ, որի մեջ Ղիփշիձեն նկատել է պատկերված կենդանու (ծիռ՝) և կարմիր պտուղների (նո՞ւ) հետքեր¹⁶: Դամբարանային խորշերում Ղիփշիձեն տեսել է նաև մարդկանց աղոտ պատկերների հետքեր, որոնք առանց լուսապսակի էին, ուստի նա կարծում է, որ դրանք այդտեղ թաղված մարդկանց պատկերներն են եղել, հավանաբար Տիգրան Հոնենցի տոհմից¹⁷:

Հարկ է նշել, որ այստեղի գերեզմանները կողոպտվել են հավանաբար դեռ միջնադարում, սակայն բարեբախտաբար պահպանվել է մի փոքր աղջկա գերեզմանը, որը պեղվել է 1907 թ. և որտեղից գտնվել է նրա մետաքսե, ոսկեթելով ասեղնագործված գեղեցիկ զգեստը, նուրբ շղարշով գլխաշորը՝ առյուծի ու կորյունի ասեղնագործ պատկերով, և թռչնապատկերներով զարդարուն բարձր¹⁸:

Նկ. 14 Անի, Տիգրան Հոնենցի դամբարանի որմնանկարը (Ն. Մառի «Անի» գրքից):

Վերադառնալով տապանատան որմնանկարներին՝ պետք է նշել, որ երկար ժամանակ դրանց մասին կարելի էր պատկերացում կազմել միայն Ն. Մառի «Անի» աշխատության մեջ, կամ Դ. Ղիփշիձեի գրքում եղած, փոքր չափերի սև-սպիտակ լուսանկարների միջոցով (նկ. 14): Սակայն վերջին տարիներին որմնանկարների պահպանված հատվածների գունավոր լուսանկարներն ունենալու հնարավորություն է առաջացել: Դրանք մեզ տրամադրել են լուսանկարիչներ Հրայր Բազեն և Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուն: Վերջինիս արած լուսանկարներից մեկում երևում է նաև կորսված համարվող նետաձիգ սուրբ զինվորի պատկերից պահպանված վերին հատվածը (նկ. 15)¹⁹: Դատելով այն հանգամանքից, որ 14-րդ դ. սկզբի վասպուրականյան ձեռագրերից մեկում որպես նետաձիգ է պատ-

կերված սուրբ Սարգիսը (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10522, թերթ 11բ), կարելի է ենթադրել, որ Անիի որմնանկարում նույնպես պատկերված է սուրբ Սարգիսը:

¹³ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 89:

¹⁴ Դ. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁵ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 87:

¹⁶ Դ. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 94:

¹⁷ Դ. Кипшидзе, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, (ՀՍՍՀ ԳԱ) հ. 3, Երևան, 1976, էջ 964:

¹⁹ Հոնենցի դամբարանի նոր ուսումնասիրության մասին տե՛ս S. Yazici, նշվ. աշխ., էջ 176-184:

Տիգրան Հոնենցի տապանատան որմնանկարների գունավոր լուսանկարները, ինչպես նաև Անի այցելելու և պատկերները տեղում ուսումնասիրելու հնարավորությունը պետք է օգտագործել այս արժեքավոր հուշարձանը մասնագիտորեն ուսումնասիրելու, իսկ հնարավորության դեպքում՝ ամրակայման աշխատանքներ իրականացնելու համար: Չնայած փոքր չափերին՝ որմնանկարն անկասկած մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում որպես Անիի երբեմնի ծաղկուն գեղարվեստական մշակույթի մի փրկված մասունք:

ՀԱՌԻՃԻ ԵՎ ԿԵՉԱՌԻՍԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Հայոց միջնադարյան այս երկու նշանավոր վանքերում՝ Կեչառիսում և Հառիճում եղած փոքրածավալ որմնանկարներն ունեն ընդհանրություններ. երկուսն էլ գտնվում են գավթից դեպի գլխավոր եկեղեցի տանող մուտքի վերնամասում (բարավորի վրա), ունեն են հայերեն ներկագիր արձանագրություններ և ստեղծվել են 13-րդ դարում: Նշելի է նաև, որ այս վանքերը երբեք չեն պատկանել հայ քաղկեդոնական համայնքին: Վանքերից և որմնանկար ունեցող եկեղեցիներից ավելի հին է Կեչառիսը, սակայն վերջինիս որմնանկարն անթվական է, մինչդեռ Հառիճին ունի թվական, ուստի նախ անդրադառնանք դրան:

Հայտնի է, որ Հառիճի Ս. Աստվածածին եկեղեցին 1201 թ. կառուցել է Զաքարե ամիրսպասալարը, իսկ նրա դիմացի գավիթը կառուցել է Զաքարյանների տան հեջուր Վահրամը՝ մինչև 1219 թվականը²⁰:

Հառիճում գավթից դեպի եկեղեցի տանող մուտքի բարավորի վրա եղած որմնանկարից շատ քիչ բան է պահպանվել: Պատկերի ստորին մասում մեկ տողով ներկագիր արձանագրություն է եղել, որի մեծ մասը ոչնչացել է սվաղի թափված լինելու հետևանքով, սակայն, բարեբախտաբար, նրա սկզբնամասում պահպանվել է 1235 թվականի հիշատակությունը. «:ՈՁ[Դ]: (1235) Ս...Զ... [ԽԱ]ԶՍ... [ԱՐ]ԵՑԻՆ... [ԱՄ]ԵՆԱՅՆ ՄԵՐՁԱԿԱՅՍ ՍՈՑԱ»²¹: Արձանագրության բովանդակությունը թերևս նվիրատվական է եղել, սակայն կարծում ենք, որ նշված տարեթիվը պետք է համարել նաև որմնանկարի ստեղծման թվականը:

Չնայած որմնանկարի մեծագույն մասի կորստին, պահպանված հատվածները թույլ են տալիս նաև տեսնել այնտեղ եղած հիմնական պատկերը՝ գահին նստած Աստվածամայրը Մանկան հետ՝ օդիգիտորիա պատկերագրությամբ (նկ. 16): Մանկան ձեռքին եղած մագաղաթագալարի վերին մասում պահպանված երկու տողում կարդացվում է՝ «ԵԿԱՅ // ՈՐԴԻ...»²²:

Աստվածամոր և Մանկան պատկերագրական այս տիպը քանդակագործական ներկայացմամբ հանդիպում է հայկական վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողներում ու դրանց պատվանդաններին (4-5-րդ դդ.), Շիրակի Պեմզաշենի եկեղեցում (7-րդ դ.), իսկ հետագայում, հատկապես Վայոց ձորի Ս. Աստվածածին անունով մի շարք եկեղեցիների (Արենի, Սպիտակավոր՝ 1321 թ., Նորավանք՝ 1339 թ.) և գավիթների (Արատես, Նորավանք) մուտքերի բարավորների վրա²³: Հետաքրքրական է, որ եկեղեցական շքամուտքերի հարդարանքում «Աստվածամայրը Մանկան հետ» պատկերով որմնանկարների կիրառությունը բավական տարածված է եղել Ղրիմի հայկական միջավայրում²⁴:

²⁰ Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2010, էջ 200-206, 211-214:

²¹ Դիվան հայ վիմագրության, պր. X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 2017, էջ 55:

²² Նույն տեղում:

²³ Ք. Ավետիսյան, Աստվածածնի պատկերագրությունը հայ միջնադարյան արվեստում, Երևան, 2015, էջ 43-61:

²⁴ Այս մասին տե՛ս Տաթևիկ Սարգսյանի հոդվածը սույն ժողովածուի մեջ (էջ 156):

Օղիգիտրիան հաճախ ներկայացվում է Տիրամոր և Մանկան երկու կողմում պատկերված հրեշտակներով: Հառիճում թեպետ որմնանկարը մեծապես վնասված է, սակայն պահպանված հատվածներից կարելի է կռահել, որ այդտեղ հենց հրեշտակների պատկերներով ուղեկցվող տարբերակն է եղել: Ընդ որում, ծախ կողմում կարծես երևում են մեկից ավելի հրեշտակների պատկերների հետքեր: Հայ արվեստում Աստվածամոր պատկերագրությանը վերաբերող ուսումնասիրություններում Հառիճի որմնանկարը երբևէ չի հիշատակվել: Որմնանկարը նաև աչքի է ընկնում հարուստ և վառ գունաշարով:

Ստորև լուսանկարից բացի ներկայացնում ենք նաև Հառիճի որմնանկարի հորինվածքի վերականգնման մի փորձ, որը կատարել է արվեստաբան Աշխեն Ենոքյանը (նկ. 17):

Նկ. 17 Հառիճի որմնանկարի վերականգնությունը (հեղինակ՝ Աշխեն Ենոքյան, 2017):

ԿԵՉԱՌԻՍԻ Ս. Գրիգոր գլխավոր եկեղեցին կառուցել է 1003 թ. Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը²⁵, ավելի ուշ նրա դիմաց կառուցվել է գավիթը (մոտավորապես 1205-1214 թթ.)²⁶: Որմնանկարը գտնվում է գավթից եկեղեցի տանող մուտքի բարավորին և այն վերից շրջանակող կամարի վրա, և ենթադրելի է, որ նկարվել է գավթի կառուցումից հետո: Ինչպես Հառիճի պարագայում նշեցինք, այստեղ ևս փաստենք, որ այս վանքը ևս երբեք չի պատկանել հայ քաղկեդոնական համայնքին, և այստեղ նույնպես որմնանկարն ունի հայերեն գրություններ, որոնք, սակայն, ի տարբերություն Հառիճի, վերաբերում են միայն պատկերներին:

Կեչառիսի որմնանկարում եկեղեցու մուտքի բարավորին պատկերված է Դեիսիսը՝ Բարեխոսությունը (նկ. 18): Կենտրոնում խաչազարդ լուսապսակով Քրիստոսն է՝ նստած դիրքով: Նրա գլխի երկու կողմերում խոշոր գեղազիր, կարմիր ներկված տառերով, վերևում պատմի նշանով համառոտագրված է՝ «Յ(ԻՍՈՒ)Ս, Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս»: Աջ ձեռքն օրհնության դիրքով է, իսկ ձախում պահում է բացված գիրք, որի վրա երեք տողով, սպիտակ տառերով գրված է. «ԵՍ ԵՄ ԼՈՅՍ/ԱՇԽ[ԱՐՀԻ]»: Պատկերի աջ կողմում Աստվածամայրն է, ձախում՝ Հովհաննես Մկրտիչը, երկուսն

²⁵ Այս իշխանի մասին հանգամանորեն տե՛ս **Կ. Մաթևոսյան**, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երևան, 2015, էջ 7-35:

²⁶ **Մ. Հասրաթյան, Կ. Մաթևոսյան, Վ. Դևրիկյան**, Կեչառիս – 1000 (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն), Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 10-30:

էլ զույգ ձեռքերը Քրիստոսի կողմը պարզած: Առաջինի պատկերից աջ՝ ձեռքերից ներքև, մուգ ներկով եռատող գրված է՝ «Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ/ԱԾԻՆ», երկրորդի պատկերից ձախ, նույն կերպ՝ «ՅՈՎ/ԱՆՆ/ԷՍ»: Հետաքրքրական է, որ Աստվածամոր լուսապսակը կապույտ է, իսկ Հովհաննես Մկրտչինը՝ կարմրավուն: Կապույտ գույնով լուսապսակներ հանդիպում են դեռևս «Էջմիածնի ավետարանի» 989 թ. մանրանկարներում, կարմիր ներկված լուսապսակներ՝ 11-12-րդ դարերի ինչպես նաև ուշ միջնադարյան որոշ ձեռագրերի մանրանկարներում: Բայց Կեչառիսի որմնանկարը թերևս բացառիկ է երեք տեսակի գունավորմամբ լուսապսակներով, եթե նկատի ունենանք, որ Քրիստոսի՝ կարմիր ներկված երեք թևով խաչազարդ բուն լուսապսակն էլ սպիտակավուն է:

Նկ. 19 Կեչառիսի մուտքի կամարի պատկերները (լսնկ. Արսեն Հարությունյանի, 2017):

Կեչառիսում Բարեխոսության պատկերը վերից շրջանակվում է եկեղեցու մուտքի կամարով, որը նույնպես նկարազարդ է: Ճակատային մասում երկու կողմից դեպի կամարի կենտրոնը նկարված են նեղ լուսապսակներով վեցական գլուխներ, որոնք ներկայացնում են առաքյալներին, իսկ կամարի ներսի կողմում երևում են այլ դիմապատկերներ, որոնք, հնարավոր է ներկայացնում են հրեշտակների դասը (նկ. 19):

Այս որմնանկարն անկասկած ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրության և պատկերագրական ու գեղարվեստական վերլուծության կարիք ունի:

ԱՅՐԻՎԱՆՔ (ԳԵՂԱՐԴԱՎԱՆՔ)

Նկ. 20 Այրիվանքի որմնանկարի հատված (լսնկ. Գարեգին Հովսեփյան, 1920-ական թթ.):

Նկ. 21 Այրիվանք, մատուռի որմնանկարը (լսնկ. Գարեգին Հովսեփյանի, 1920-ական թթ.):

Նշանավոր Այրիվանքի ժայռափոր Ս. Աստվածածին մատուռն ունի 1258 թ. նորոգման արձանագրություն: Խորանի վերնամասը նկարազարդ է, որի մասին Գարեգին Հովսեփյանը գրում է. «Որմնանկարի մեջ նկատելի է մի իշխանի եւ իշխանուհու ամբողջական եւ այլ մնացորդ պատկերներ, որ կարծում ենք Պողոսն է իւր կնոջ Խուբլու Խաթունի եւ զաւակների հետ. տարաբաղդա-

բար շատ մասերով այնպես պոկոտուած եւ փչացած է, որ գոյներով նկարել տալ աւելորդ էր»²⁷: Հեղինակը որմնանկարի երկու հատվածի լուսանկար է տեղադրել գրքում (էջ 52, նկ. 31)՝ կամարի վերնամասի հատվածը (նկ. 20) և (էջ 206, նկ. 159) գմբեթարդի պատկերը (նկ. 21), որտեղ կենտրոնում պետք է լինէր Քրիստոսի կամ Աստվածամոր և Մանկան պատկերը, իսկ երկու կողմում երևում են կանգնած հրեշտակների պատկերներ, որոնց մոտ հավանաբար եղել են պատվիրատուները՝ Պռոշ իշխանի ընտանիքի անդամները:

Պատմական առումով ուշագրավ այս որմնանկարը չափազանց վատ վիճակում է (այն ամբողջովին ծածկված է կապույտ ներկով ու խազերով) և առաջնահերթ կերպով մաքրման, ամրացման ու վերականգնման կարիք ունի:

ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇ ԵՎ ՈՐՈՏՆԱԿԱՆՔ

Նիգ գավառում (Ապարանից հարավ-արևելք) Եղիպատրուշի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին հիմնվել է 13-րդ դ. սկզբին (հնագույն վիմագիրը 1206 թվականից է): Այս եկեղեցում որմնանկարի գոյության մասին հիշատակվում է Տիգրան Պետրոսյանցի գրքում. «Եկեղեցու ներսի պատերին եղել են որմնանկարներ, որոնցից մի փոքրիկ հատված պահպանվել է արևմտյան պատին»²⁸: Իրականում որմնանկարի պահպանված հատվածը եկեղեցու հարավային պատի վրա է, լուսամուտի վերին մասում (նկ. 22): Այստեղ երևում են հայացքով իրար նայող երկու կերպար, աջակողմյանը թերևս հրեշտակ է: Հնարավոր է, որ սա Ծնունդը (կամ Ավետումը) ներկայացնող հորինվածքի հատված է:

Նկ. 22 Եղիպատրուշի եկեղեցու որմնանկարի հատվածները (սնկ. Զարա Ղազարյանի, 2017):

Այունիքի նշանավոր Որոտնավանքում պահպանվել է մասամբ վնասված որմնանկարչական մի հատված, անսովոր պատկերագրությամբ: Գլխավոր եկեղեցու խորանի հյուսիսային կողմում ոչ մեծ չափերի բոլորակ որմնանկարն է՝ կապույտ խորքով, որի կենտրոնում երեք հրեշտակներ են պատկերված՝ կենտրոնականն ավելի մեծ, իսկ շրջանակի եզրին զուգահեռ կենդանակերպի նշանները (նկ. 23): Կերպարների ու նշանների միջև տեղ են գտել 15 ութթևանի աստղեր, որոնք կապույտ խորքի հետ միասին խորհրդանշում են աստղազարդ երկինքը:

Կենդանակերպի նշանների պատկերներ հանդիպում են ուշ միջնադարյան հայկական մանրանկարչության մեջ, սակայն որմնանկարներում կարծես թե սա առաջին դեպքն է: Ժամանակը ենթադրաբար 17-րդ դարն է:

²⁷ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 54, ծան 1:

²⁸ Վ. Պետրոսյանց, Նիգ-Ապարանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1988, էջ 46:

ՇԱՏԻԿ ՎԱՆՔ (ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ ՆՈՐԱՎԱՆՔ)

Վայոց ձորի հին վանքերից մեկը Եղեգյաց ձորում՝ այժմյան Շատին գյուղից ոչ շատ հեռու գտնվող Շատիկ վանքն է, որը Տիգրան Մկրտչյանի՝ վերջերս կատարած ուսումնասիրության համաձայն 14-15-րդ դդ. բազմաթիվ հիշատակարաններում նշված Վերին Նորավանքն է²⁹: Տեղի գլխավոր Ս. Սիոն եկեղեցին կառուցել է Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատը 929 թ. և, պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, որմնանկարազարդել («զանազան երանգօք զարդարե զնա ի նկարս գեղեցիկս»)³⁰: 17-րդ դ. սկզբներին վանքը լքվել է, բայց դարի կեսերին այստեղ նոր միաբանություն է հաստատվել, որը 1655 թ. վերականգնել է եկեղեցին: Այժմ նրա խորանի հատվածի հյուսիսային կողմում առկա են որմնանկարների հատվածներ, որոնց ժամանակը հնարավոր է ճշտել մաքրման աշխատանքներից հետո: Նշելի է, որ որմնանկարների տակ գրված են թեմաների անունները: Վիմագրության դիվանում այդ մասին նշվում է. «Ս. Սիոնի բեմի կոր պատերին, եղծված որմնանկարների 3 սյուժեների տակ, բացատրագրեր, սև ներկով.

Նկ. 25 Շատին վանք, որմնանկարի հատված (լսնկ. Տիգրան Մկրտչյանի, 2017):

ՈՏՆԱԼՈՒԱՅ, ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ, ՔԱՐԸՆԿԷՑ»³¹:

Ամենից լավ պահպանվել է կենտրոնական հատվածը, որտեղ նշմարվում է «Աստվածամոր նինջը» պատկերը, որի ներքևի մակագրությունն է «ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ» (նկ. 24): Այս պատկերից դեպի աջ «Քարընկէց» անվանված պատկերն է, որի միայն ստորին մասի հատվածն է պահպանվել, գլխին լուսապսակ ունեցող, նստած մարդու կերպարով և որը, հավանաբար, «Գեթսեմանիի աղոթքը» տեսարանն է (նկ. 25), եթե նկատի ունենանք Ղուկասի ավետարանի համապատասխան նշումը՝ «Եւ Ինքն մեկնեցաւ ի նոցանէ իբրեւ քարընկէց մի, եղ ծունր, կայր յաղօթս...» (Ղուկ. ԻԲ, 41):

Հավանական է, որ որմնանկարները ստեղծվել են եկեղեցու վերականգնման (վերաշին-

²⁹ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի պատմության նոր էջեր. Վերին Նորավանքի տեղը, Երևան, 2017, էջ 31-39:

³⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 258:

³¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 160:

ման) ժամանակ՝ 17-րդ դ. 2-րդ կեսին, բայց նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրանք խորանի պատերին են, հնարավոր է ենթադրել, որ հին շենքի խորանի պատերին պահպանված են եղել հնագույն (10-րդ դ.) որմնանկարի մնացորդները, և վանքում նոր հաստատված միաբաններին թերևս հենց դա է դրդել այդ մասում նոր որմնանկարներ պատկերելու: Այս ուշագրավ որմնանկարի մասնագիտական հետազոտությունը (որը ցայժմ իսպառ բացակայում է) թույլ կտա պատասխանելու այդ և այլ հարցերի:

ԱՐՋՈԱՌԻՃԻ ԱՎԵՐՎԱԾ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արջոառիճի վանքը գտնվում է Շիրակ գավառում, Ախուրյան գետից արևմուտք, համանուն (նաև՝ Ալաջա անունով հայտնի) լեռան արևելյան լանջին, այժմ քրդաբնակ Ալաջա գյուղից արևմուտք, փոքրիկ ձորակի հարավային ափին: Այն Անի քաղաքը եռանկյունաձև շրջապատող երեք խոշոր վանքերից մեկն է. հյուսիս-արևելքում Հոռոմոսն է՝ Բագրատունիների դամբարանավայր վանքը (10-րդ դ.), հյուսիս-արևմուտքում՝ Բագնայրը (հիմնված 1010 թ.) և հարավ-արևմուտքում՝ Արջոառիճը: Քաղաքի նկատմամբ բարձրադիր այս վանքից արևելք նայելիս, հեռվում երևում է Անիի համայնապատկերը՝ միջնաբերդի կողմից:

Վանքի գլխավոր եկեղեցին Ս. Աստվածածինն է՝ այժմ հիմնավեր: Վանքը հավանաբար հիմնադրվել է Բագրատունիների ժամանակ, սակայն նրա գլխավոր եկեղեցու և գավթի ավերակներում 19-րդ դարում դեռևս պահպանված արձանագրությունները 13-րդ դարից են (հնագույնը՝ 1207 թ., վերջինը՝ 1289 թ.):

Արջոառիճի համեմատաբար ամբողջական ու մասնագիտական նկարագրությունը պահպանվել է Աշխարհբեկ Քալանթարի հնագիտական արշավախմբի նյութերում, որն այստեղ է եղել 1920 թ. օգոստոսի 20-21-ին: Փորձառու հնագետը նախ նկարագրում է տեղանքը, կառույցների ավերակ վիճակը՝ նշելով, որ փլուզման պատճառը տարերային աղետն է եղել, քանի որ գմբեթի, խորանի և այլ պատերի ամբողջական հատվածներ «երկրաշարժի ուժեղ հարվածը շարտել է արևմուտքից արևելք»³²:

Չափազանց արժեքավոր է Աշխարհբեկ Քալանթարի վկայությունը եկեղեցում եղած որմնանկարների մասին, որոնց վերաբերյալ նախորդ այցելուները ոչինչ չեն գրում: Ստորև ներկայացվող նկարագրությունը, փաստորեն, միակ վկայությունն է այդ որմնանկարի մասին. «Եկեղեցին սվաղված է եղել ալբաստրով. նրա հարավ-արևելյան անկյան մնացորդից երևում է, որ նկարագրված է եղել: Որմնանկարների մնացորդները գտնվում են արևմտյան պատի հարավային անկյունին կից, մնացորդը՝ վերևից ներքև: Վերևի մասում պահպանված է շատ աղուտ՝ երեք մարդու նկար ամբողջ հասակով կանգնած իրար կողքի իշխանական հագուստով. մեկի շորերը հասնում են մինչև ծնկները, երկարավիզ կոշիկներով, իսկ երկուսինը քիչ ավելի երկար են: Դրա ձախ կողմից սրբի նկար է նիմբով (լուսապսակ – Կ. Մ.), նայում է ներս, բայց ավելի ցածրից է նկարված (գոտկատեղի ուղղությամբ): Հետքեր կան նաև նույն անկյունին կապած հարավային պատի վրա, նաև ընկած կտորների վրա՝ ներկերի հետքեր»³³:

Արջոառիճի վանքում Ա. Քալանթարը կատարել է նաև չափագրումներ ու լուսանկարներ, որոնց գտնվելու տեղը, սակայն, անհնար եղավ պարզել (հույս ունենք, որ դրանք կհայտնաբեր-

³² Ա. Քալանթար, Հայաստան. Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու (խմբագրությամբ Արամ Քալանթարյանի), Երևան, 2007, էջ 139:

³³ Նույն տեղում, էջ 140:

վեն): Հնագետը թվարկել է լուսանկարները, որոնցից երկուսը արձանագրություններ են, երկուսը՝ ընդհանուր տեսարան, գավթի ծածկը, ութը՝ բեկորներ ու մանրամասներ, և մեկը՝ «ֆրեսկոն եկեղեցու արևմտյան պատի հարավային անկյան մոտ»³⁴:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ վերը նշված մեծ ու փոքր որմնանկարչական հուշարձանները զգալի չափով լրացնում են Անի-Շիրակից մինչև Սյունիք ընկած տարածքում հայտնի և ուսումնասիրված միջնադարյան որմնանկարների շարքը (Լբատավանք, Թալին, Արուճ, Կոշ, Եղվարդի Ս. Զորավար, Տաթև և այլն): Հատկանշական է, որ դրանք բոլորը գտնվում են Հայ Առաքելական եկեղեցուն պատկանած կառույցներում, իսկ ներկայացված որմնանկարներից հինգն ունեն նաև հայերեն ներկագիր արձանագրություններ:

Նկարները՝ էջ 337-344, Photos on pages 337-344.

Karen Matevosyan

Doctor of Historical Sciences, Professor

Matenadaran

THE MATERIALS ON SOME MURAL PAINTINGS OF MEDIEVAL ARMENIA

Summary

This paper provides brief analysis of some Armenian mural paintings on the bases of documentary facts and photographs. They are:

- 1) 7th century frescoes in Mastara (Aragatsotn province), found in 2017.
- 2) The image of the enthroned Christ in the mandorla on the apse of monastery of Horomos near Ani (11th century).
- 3) The family mausoleum of Tigran Honents in Ani, which was frescoed until 1212 with the scene of Deesis, surrounded by the archangels Michael and Gabriel, and with the horseman holding the bow.
- 4) The mural painting of the Mother of God with Child on the door post of monastery of Haritch (A. D. 1235).
- 5) The mural painting of Kecharis with the scene of Deesis (13th century).
- 6) The poorly preserved mural painting of Ayrivank, where there was a family portrait of prince Prosh(the middle of the 13th century).
- 7) A part of the mural painting of the Eghipatrush church (Aragatsotn province, near Aparan) and Vorotnavank (Syunik province), where there are Angels and Zodiac signs.
- 8) The mural painting of monastery of Shatik (in Vayots Dzor province, probably in the 17th century).
- 9) The written testimony about the fresco in the ruined monastery of the Arjoarich (in the historical province Shirak, now in Turkey).

Some of these murals contain Armenian inscriptions written in dye (1, 3, 4, 5, 8).

³⁴ Նույն տեղում:

7. «Երկրորդ գալուստ» տեսարանը:

8. «ՇՀԳ» (1124 թ.) մակագրությամբ հատվածը:

9. Գահակալ Քրիստոսը և ձեռագրի ստացող Մատթեոս քահանան, նկարիչ Թեոդորոս (մանրանկար, Երուսաղեմ, ձեռ. հմր. 1796, թերթ 288բ):

նկ. 1 Որմանկարի հատվածներ Արթիկի Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորանում:

նկ. 2 Արթիկի Ս. Գևորգ եկեղեցու խորանի որմանկարը (լսնկ.Արսեն Հարությունյանի, 2017):

նկ. 3 Մաստարա, Սուրբ զինվոր (լսնկ. Աննա Լեյլոյանի, 2018):

նկ. 4 Մաստարա, որմնանկարի հատված (լսնկ. Սամվել Տերտերյանի, 2018):

նկ. 5 Մաստարա, որմնանկարի հատված (լսնկ. Սամվել Տերտերյանի, 2018):

նկ. 7 Հռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու խորանը
(լսնկ. Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):

նկ. 8 Հռոմոսի Ս. Գևորգի ներկազիր արձանագրություն (լսնկ. Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):

նկ. 11 Անի, Տիգրան Հոնենցի դամբարան, Բարեխոսություն
(լսնկ. Հրայր Բազէի, 2014):

նկ. 15 Անի, Տիգրան Հոնենցի դամբարան, նետաձիգ (լսնկ. Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2017):